

Close reading van het VVD-discussiestuk van Klaas Dijkhoff

door Sid Lukkassen

Het liberalisme is voortgekomen uit de burgerij die economisch en geestelijk niet gehinderd wilde worden door monarchen en kerkelijke autoriteiten. De emancipatie van de burgerij heeft geresulteerd in de parlementaire constitutionele democratie: de middenklasse wordt gezien als de ruggengraat daarvan.

Achter deze algemene begrippen gaan wel verschillende visies, interpretaties en ervaringen van zowel kiezers als gekozenen schuil. De woorden ‘middenklasse’ en ‘democratie’ zijn containerbegrippen die in zowel hun definitie als beleving van persoon

tot persoon verschillen. In de praktijk hoeft dat geen probleem te zijn omdat in rustige tijden een democratie ‘stationair’ kan functioneren. Dat verandert als er maatschappelijke onvrede ontstaat door in elkaar grijpende en elkaar versterkende ontwikkelingen.

Het lijkt er sterk op dat dit tijdsgewricht verschillende dreigingen kent:

“... Steeds grotere groepen mensen geven, ondanks ons hoge welzijn en grote welvaart, via de stembus aan dat zij het gevoel hebben dat

‘het systeem’ niet meer voor hen werkt. In landen om ons heen hebben we kunnen zien waartoe dit leidt, van de Brexit tot de politieke chaos in Italië ...” (Dijkhoff 2019, 8)

Bovenstaande waarschuwing komt uit het discussiestuk *Liberalisme dat werkt voor mensen* van Klaas Dijkhoff (oftewel het ‘Klaasverhaal’ van ‘Klaas’). Het is een doordacht stuk dat VVD-leden de mogelijkheid biedt om praktische liberale antwoorden te formuleren op dit maatschappelijk onbehagen en om vooruit te denken naar een liberaal Nederland in 2050:

“... Het doel van dit discussiestuk is een basis leggen waarop we later met concrete standpunten ons verkiezingsprogramma bouwen. Alsgenoeg Nederlanders ons hun vertrouwen schenken, dan bewegen we ons mooie land de goede kant op. Dan bereiken we vooruitgang ...” (Dijkhoff 2019, 8)

Bij dit punt wil ik direct een kanttekening maken. Deze formulering refereert namelijk niet aan een doel maar is een procesbeschrijving. Wat is het doel? Indien het doel “vooruitgang” is, veronderstelt dat een gewenst ‘punt aan de horizon’: welke maatschappij-inrichting verkies je? En slaag je erin de maatschappij dichter naar de gewenste toestand te bewegen? Wat dat gewenste maatschappijbeeld is, zou dan de uitkomst van een discussie moeten zijn, met liberale waarden en uitgangspunten die vooraf worden onderschreven.

Indien het doel “vertrouwen” winnen is, dan is het achterliggende doel ‘een grote VVD’. Men kan deze twee doelen in elkaar schuiven: ‘vooruitgang door een grote VVD’. Maar juist omdat er binnen de VVD uiteenlopende ideeën zijn over het pad naar 2050, is het wenselijk om concepten, aannames en analyses in dit discussiestuk duidelijker te definiëren. Dat biedt de VVD-leden de mogelijkheid om hun wensen op weg naar 2050 helderder voor ogen te krijgen. Anders vrees ik dat in deze vorm dit vertrouwen ook binnen de VVD onvoldoende zal worden gewonnen.

Wat is de middenklasse

Het discussiestuk wijst op het belang van de middenklasse als basis van een functionerende democratie:

“... Daarbij is het vooral van belang om oog te hebben voor de brede middenklasse. Hun dromen en zorgen moeten het uitgangspunt zijn voor onze politieke antwoorden ...” (Dijkhoff 2019, 8)

Maar wat is de middenklasse? En wie behoort daartoe? Er is geen sluitende definitie van wat de middenklasse is, met het risico dat er langs elkaar heen gesproken wordt in de komende discussies. Of iemand zichzelf tot de middenklasse rekent, heeft te maken met bezit en inkomen, maar ook met zelfbeeld en identiteit (De Waard 2015, RTL Nieuws 2019). Er is een aanzienlijk verschil in opleidingsniveau, inkomen, bezit en vermogen tussen een chirurg (hoge middenklasse) en een postbode (lage middenklasse): maar beiden zien zich

zelf als middenklasse. Als zelfs een chirurg nog tot de middenklasse behoort, moet de hogere klasse in Nederland bijzonder klein zijn.

De term ‘brede middenklasse’ lijkt op een compromis om hogere en lagere middenklasse onder één noemer te brengen, maar kan ook de potentiële groep VVD-kiezers dusdanig oprekken dat praktisch de gehele Nederlandse bevolking eronder valt.

Indien dit daadwerkelijk wenselijk is, kan ‘een grote VVD’ de uitkomst zijn. Maar tegen welke prijs? Als het inderdaad de bedoeling is dat de VVD een ‘*catch-all party*’ wordt, moet men overdenken waarom het CDA van de grootste partij van Nederland in de periode 1980-1994 en in mindere mate in 2002-2010, nu een middelgrote partij is geworden. De belangrijkste reden hiervoor is – in mijn analyse – een praktijk waarin het dagelijkse bestuur belangrijker wordt dan de ideologische basis van een partij. In dat proces is het voor ambitieuze leden steeds minder de moeite waard om nieuwe ideeën te ontwikkelen of bestaande ideeën te herijken, en in toenemende mate belangrijk om vooral geen foutjes te maken: het moet wel gezellig blijven! De hofcultuur die ontstaat rond een bestuurderspartij overwoekert dan de levensbeschouwelijke grondtonen.

Zogenaamde “trends” van buitenaf

De hierboven genoemde naar binnen gerichtheid is vanuit partij-oogpunt onwenselijk. Daarom is het een goede zaak dat het ‘Klaasverhaal’ aan de partijleden wordt voorgelegd. Maar direct onder de zin over ‘de dromen van de brede midden-

klasse’ staan twee zinnen die eerder diezelfde inwaartse gerichtheid uitdragen:

“... Een samenleving zonder sterke en stabiele middenklasse zal nooit stabiel zijn. En het is diezelfde middenklasse, die, wanneer we niet de juiste dingen doen, vooral onder druk komt te staan door de trends van globalisering, migratie, flexibilisering en technologisering ...” (Dijkhoff 2019, 8)

De frase “trends van globalisering, migratie, flexibilisering en technologisering” suggereert dat het hier om vier recente fenomenen gaat. Deze “trends” zijn echter voldongen feiten. De migratie naar Nederland kwam in de jaren zeventig goed op stoom. De globalisering en technologisering maakten de eerste stappen in de jaren tachtig, en kregen vleugels in de jaren negentig. Flexibilisering volgde in de voetsporen. Hierdoor neemt de inkomens- en bezitsongelijkheid al sinds de jaren negentig toe, vooral *binnen* de middenklasse.¹

In samenloop hiermee heeft sinds 9/11 een anti-elitair en anti-politiek-correct geluid zich gevestigd binnen de Nederlandse politiek, vaak aangeduid als ‘populisme’. De stemmers daarop worden weggezet als “oude boze blanke mannen” (NRC *Handelsblad* 2019). Het zijn echter dikwijls mensen uit de lagere middenklasse die al sinds de jaren tachtig “de trends van globalisering, migratie, flexibilisering en technologisering” niet als uitdagingen zien maar als feitelijke ontwikkelingen waarop ze geen vat hebben en waar alleen als *kans* over mag worden gesproken.

Klaas Dijkhoff onderkent dat de middenklasse, hoog en laag, niet de indruk heeft dat zij meeprofiteert van de baten van deze trends. Later in het discussiestuk wordt de financiële druk op de middenklasse aangestipt: de geldelijke kosten van beleidskeuzes belanden hoofdzakelijk bij de middenklasse: “Zij komt in toenemende mate in de knel” (Dijkhoff 2019, 9). Deze beleidskeuzes zijn echter opgedrongen door diezelfde “globalisering, migratie, flexibilisering en technologisering”. Migratie en flexibilisering draaien in de praktijk uit op hogere collectieve lasten. Migranten en flexwerkers komen maar beperkt aan het werk – het opbouwen van vermogen lukt zelden (DNB 2016). Het ontbrekende of lage inkomen wordt aangevuld met subsidies op de woning, huur en zorg en met vrijstellingen van lokale belastingen, terwijl er niet tot nauwelijks wordt meebetaald aan de sociale zekerheid.

Voor de Nederlandse lagere middenklasse is ook het beleid van de Europese Centrale Bank (ECB) ongunstig. Door de lage rente blijven economische hervormingen in Frankrijk en Italië uit. Het gevolg is een welvaartstransfer van Noord- naar Zuid-Europa, die betaald wordt door een middenklasse die geen rente op het spaargeld krijgt en waarvan de pensioenen gekort worden.

Dat is extra zuur omdat voor de lagere middenklasse werken al nauwelijks loont in vergelijking met de toeslagen die beschikbaar zijn voor het inkomenssegment daaronder. Niet sparen maar risicovol lenen wordt aangemoedigd! Risicovol omgaan met geld ondermijnt de stabiele patronen waarop een midden-

klasse-samenleving drijft en gedijt. Door de snel stijgende huizenprijzen is het ideaal van een eigen huis voor de lagere middenklasse nauwelijks nog bereikbaar. Op 7 juli 2019 bedroeg de gemiddelde prijs van een koopwoning volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) een recordstand van 309.689 euro (TPO 2019a). De Hypotheker berekende dat van het totale woningaanbod slechts zes procent betaalbaar is met een modaal inkomen van 36.000 euro bruto (TPO 2019b).

Zwarte wijken (pardon: ‘prachtwijken’) worden als onwenselijk gezien: toch zullen veel middenklassers er moeten wonen. Waar blanke arbeiders er alles aan doen om hun sociale cohesie en identiteit te behouden, wordt er op hen neergekeken door de progressief-‘verlichte’ instituties (Kleijwegt 2017). Toen Femke Halsema (GroenLinks) haar kroost van een zwarte school haalde omdat die omgeving te dogmatisch islamitisch werd, was er sprake van een ware ‘*glitch in the Matrix*’. De harde realiteit die de stemmers op realistische partijen dagelijks meemaken, drong per ongeluk door tot de deftige burelen van de progressieve elite.

Samenvattend, de term middenklasse wordt niet gedefinieerd. De immateriële kosten van globalisering, migratie, flexibilisering en technologisering worden in zijn geheel niet genoemd in het discussiestuk. Succesvol liberalisme is niet alleen een economische optelsom: het is ook *immateriële zekerheid* die geworteld is in sociale cohesie en identiteit. Liberalen hebben de afgelopen 40 jaar veel bereikt en in die tijd was de VVD, uitgezonderd twee gevallen CDA-kabinetten en het kabinet-Lub-

bers III, altijd een regeringspartij. Liberalen kijken graag positief naar de toekomst. De problemen waarmee de middenklasse kampt zouden voor de VVD niet nieuw mogen zijn.

Vrijheid: het schadebeginsel en gelijkwaardigheid versus onverantwoordelijkheid

Het discussiestuk opent met een verwijzing naar het schadebeginsel:

“... De vrijheid van elk mens staat voor ons voorop. Meteen merken we daarbij op dat deze vrijheid niet onbegrensd is. Ze houdt op waar de vrijheid van anderen wordt geraakt. Een botsing van vrijheden levert nog geen oplossing op. Daarom hebben wij liberalen ook andere normen en waarden om een vrijheidsconflict te beslechten. Veelal ligt de oplossing in het toepassen

van ‘de kernwaarden verantwoordelijkheid, wederkerigheid en verdraagzaamheid ...’ (Dijkhoff 2019, 1)

Dit is een referentie aan het ‘schadebeginsel’ zoals uitgelegd door de liberale filosoof John Stuart Mill in *On Liberty* (1859). Zowel de woorden van Klaas Dijkhoff als die van Mill getuigen van inspirerende positiviteit. Maar wat te doen met groepen in de samenleving die niet willen meedoen omdat zij geen boodschap hebben aan “de kernwaarden verantwoordelijkheid, wederkerigheid en verdraagzaamheid”? Of anders gezegd: wat te doen met mensen die geloven dat regels niet voor hen gelden, en daarmee *moedwillig onverantwoordelijk* zijn? Dat geldt voor niet alleen voor criminelen en voor mensen die hun geloof of ideologie boven de wet plaatsen en daar naar handelen, maar ook voor mensen die illegaal naar Nederland komen.

Het klinkt logisch dat “liberale vrijheden niet gelden voor individuen die niet naar deze vrijheden handelen” (Dijkhoff 2019, 5). Maar in de praktijk heeft een onwillig individu nog altijd zoveel rechten dat wie zijn verantwoordelijkheid wél neemt, dikwijls aan het kortste eind trekt, omdat de bijkomende plichten geen gelijke tred hebben gehouden met de toenemende rechten (Lukkassen 2014). Criminelen worden beter beschermd dan slachtoffers dankzij privacywetgeving (NPO Radio 1, 2019). ‘Social justice warriors’ komen weg met activiteiten waarvoor een gewone burger in aanraking zou komen met justitie. Illegalen worden als ‘klimaat-slachtoffers’ dan wel als ‘migranten’ omgelabeld door politiek-correcten. Illegale immigratie heet voortaan ‘irreguliere immigratie’ - in EU-verband hebben zelfs liberale partijen dit woordgebruik overgenomen (Lukkassen 2015a).

Het ondertekenen van het pact van Marrakesh was alleen daarom al een slechte zaak, omdat het wederom voeding geeft aan de misvatting dat migratie een individueel recht is. Als VVD-gemeenteraadslid is mij acht jaar lang op het hart gedrukt: steun geen symboolpolitiek want dat verzwakt de status van de wetgevende macht. De VVD kan dan wel stellen dat het pact geen consequenties zal hebben, maar kiezers voelen heel goed aan dat er een moment komt dat een rechter zijn oordeel er (mede) op zal baseren.

“... [Gelijkwaardigheid] is geen vrijbrief voor culturrelativisme of acceptatie van onvrijheid en ongelijkwaardigheid in eigen kring binnen de

vrije Nederlandse samenleving. Men mag een religieuze opvatting hebben over een ongelijkwaardige positie van man en vrouw, maar die opvatting zelf acht een liberaal minder goed dan uitgaan van de gelijkwaardigheid van man en vrouw ...” (Dijkhoff 2019, 5)

Het is een goede zaak dat Klaas Dijkhoff zich uitspreekt tegen het culturrelativisme – de islam expliciet noemen is kennelijk nog een brug te ver. *Het Liberaal Manifest* van 15 jaar terug was daar wel duidelijk over, net zoals overigens de *Burgermanifesten* van medeliberaal Guy Verhofstadt uit de jaren negentig.

Onlangs beriep de Partij van de Eenheid zich op de bevolkingsverandering om te pleiten voor halalstranden: “De demografische samenstelling van de gemeente Den Haag is de afgelopen decennia structureel veranderd. Inmiddels is 57 procent van de inwoners van een niet-Westerse allochtone afkomst waarvan ruim 70 procent islamitisch is” (GeenStijl 2019).

Dit geeft aanleiding om een oude discussie te heropenen (Lukkassen 2015b). Aan wie of wat behoort de publieke ruimte toe? Mensen dragen de opvattingen in zich van de culturen en regimes waarin zij in opgroeien. Het komt veelvuldig voor dat zij die leefwijze op Nederlands grondgebied doorgeven aan volgende generaties. Betogen over individuele vrijheden hebben in deze enclaves maar zeer beperkte doordringingskracht: de ‘haatimams’ zul je daarom buiten de Schengenzone moeten zetten en hun volgelingen het liefst ook.

Let wel: dit is géén nationaal-conservatisme waarin de natiestaat het doel op zich is. Het is een erkenning dat afgeschermd buitengrenzen veiligheid, orde en overzicht scheppen. Als een beschermend membraam omsluiten ze het geheel van samenwerkingsverbanden die burgers zélf vormgeven.

“... In een minder liberale samenleving hebben mensen geen kennis van onze gedeelde taal. Zij hebben een groter dan wenselijke afstand tot deelnemen in de maatschappij ...” (Dijkhoff 2019, 11)

Nee. Deze mensen participeren wel degelijk maar in een parallelle ‘wat minder liberale’ samenleving. Dit is geen toekomstbeeld en ook geen theoretische trend – dit is reeds het geval. Ondertussen stond DENK in een peiling onder jongeren in Schiedam op 20,77 procent van de stemmen en werd er binnen een paar uur 100.400 euro ingezameld voor een haatimam (Lukassen 2018, 212, GeenStijl 2018). Die “brede middenklasse” wiens “dromen en zorgen” volgens Klaas Dijkhoff “het uitgangspunt [moeten] zijn voor onze politieke antwoorden” zie ik alles in het werk stellen om deze prachtscholen en prachtige mengculturen vooral te ontvluchten.

“... Maar uiteindelijk wil een liberaal af van de verzuiling, zodat mensen uit elke voormalige zuil hun eigen pad kunnen kiezen ...” (Dijkhoff 2019, 11)

In de praktijk heeft de klassieke verticale verzuiling (twee geloven op een kussen,

daar slaapt de duivel tussen) grotendeels plaatsgemaakt voor een horizontale verzuiling gebaseerd op opleidingsniveau (*dating* voor hoger opgeleiden) (De Hond 2018, Lukassen 2019). Het gevolg hiervan is *lifestyle politics*. Bovendien kun je wel roepen: ‘Geen verzuiling!’, maar in de meeste instituties is de dominante zuil een kosmopolitisch-postmodern utopisme dat wegkijkt van een andere zuil in de parallelle niet-liberale samenleving (Van den Noort 2016).

Dit krachtenveld heeft tot gevolg dat als er burgers met klassiek- c.q. ‘rechts’-liberale of realistische overtuigingen actief zijn in belangrijke maatschappelijke instituties, zal worden verondersteld dat zij hun ware denkbeelden verborgen houden. Ook dit raakt de immateriële zekerheden van de middenklasse in die zin dat het ethos van de *civil society* sterk is verbonden met de vrijheid om eigen ideeën politiek te kunnen vertegenwoordigen. Het is ernstig dat mensen zich geremd voelen om te participeren in onze democratie uit angst voor represailles op het werk.

Zie daarom het artikel *The Scruton tapes: an anatomy of a modern hit job* door de Britse publicist Douglas Murray. Deze studie bewijst onomstotelijk dat vrije denkers niet kunnen overleven zonder steun van een nieuwe, realistische zuil. Daarmee bedoel ik een sociaal en financieel ecosysteem dat beschermt tegen relationele uitsluiting en sabotage in de loopbaan. Voor een overzicht van dit vraagstuk verwijs ik naar mijn boek *Kerkgangers en Zuilenbouwers* (2018). Het bevat naast wetenschappelijke studies ook

inzendingen uit alle lagen van de samenleving. Ze zijn afkomstig van hardwerkende mensen die in het dagelijkse leven te maken krijgen met beknutting en beperking van hun meningsvorming.

Tot slot benoemt Klaas Dijkhoff precies dit punt: de waarde die liberalen hechten aan brede politieke participatie:

“... Als de polder, lobbygroep en belanghebbenden meer invloed dan draagvlak hebben, dan is het goed om een directere invloed van Nederlanders in het proces van besluitvorming in te brengen...” (Dijkhoff 2019, 13)

Vroeger wilden progressieve mensen de burger mondig maken. Nu zijn ze mondig en heet het ‘populisme’. Zodoende kun je niet tegen dit voorstel zijn. Immers, als groepen zich langdurig buiten de politieke invloed gesteld voelen dan duurt het niet lang of een democratie destabiliseert. Maar het raadplegend referendum is recent nog afgeschaft omdat er steeds ‘populistische’ resultaten uitkwamen. Heeft Klaas Dijkhoff enig idee hoe die ‘directere invloed’ dan wél vorm te geven? Of ontbreken hier de strikte kaders waarbinnen de discussie mag plaatsvinden? In dat geval lijkt dit onderwerp te vallen in ‘de vrije ruimte’ van het debat.

Wij concluderen dat vrijheid enerzijds betekent dat de mensen die hun vrijheid misbruiken daarvoor moeten worden aangepakt, en dat anderzijds de vrijheid om politiek te participeren tastbaar en gewaarborgd moet

zijn. Stellen dat liberale vrijheden niet gelden voor individuen die niet naar deze vrijheden handelen is één, maar dan moet ook benoemd worden wat de consequenties zijn voor hen. Anders blijft het op dit punt slechts bij stoere slogans in verkiezingstijd.

dr. Sid Lukkassen (1987) is onafhankelijk publicist en was acht jaar VVD-gemeenteraadslid in Duiven (zie <https://sidlukkassen.backme.org/>).

Literatuurlijst

- ‘Aanhangers van populistten verdienen ons begrip’, *NRC Handelsblad*, 1 februari 2019, URL: <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/02/01/aanhangers-van-populisten-verdienen-ons-begrip-a3652656>, geraadpleegd op 4 augustus 2019.
- ‘Haagse islampartij wil halalstrand’, *GeenStijl*, 19 april 2019, URL: <https://www.geenstijl.nl/5147270/the-summer-of-stof/>, geraadpleegd op 4 augustus 2019.
- ‘Huizenprijzen stijgen weer: 7% duurder dan jaar eerder’, *ThePostOnline*, 21 augustus 2019a, URL: <https://tpo.nl/2019/08/21/huizenprijzen-stijgen-weer-7-duurder-dan-jaar-eerder/>, geraadpleegd op 2 september 2019.
- ‘Inspirerend. Moslimsgemeenschap haalt in paar uur 100K+ op voor haatimam Tarik Ibn Ali’, *GeenStijl*, 5 juni 2018, URL: https://www.geenstijl.nl/cookie-consent/?target_url=%2F5142339%2Fkoop-er-iets-moois-van-vent%2F%253E, geraadpleegd op 7 augustus 2019.
- ‘Ook Nederlanders met modaal inkomen worstelen om rond te komen’, *RTL Nieuws*,

12 juni 2019, URL: <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/4740341/modale-inkomsten-worstelen-om-rondkomen-armoede,geraadpleegd> op 4 augustus 2019.

- ‘Volkert van der Graaf doet aangifte na uitspraken Ten Broeke en Van Toorenburg’, *NPO Radio 1*, 28 mei 2019, URL: <https://www.nporadio1.nl/politiek/16737-volkert-van-der-graaf-doet-aangifte-na-uitspraken-ten-broeke-en-van-toorenburg,geraadpleegd> op 2 september 2019.

- ‘Woning vinden vrijwel onmogelijk voor koper met modaal’, *ThePostOnline*, 23 augustus 2019b, URL: <https://tpo.nl/2019/08/23/woning-vinden-vrijwel-onmogelijk-voor-koper-met-modaal-inkomen/,geraadpleegd> op 2 september 2019.

- De Nederlandsche Bank, ‘Alternatieve arbeidsinkomensquote is momenteel relatief laag’, *DNBulletin*, 28 april 2016, URL: <https://www.dnb.nl/nieuws/nieuwsoverzicht-en-archief/dn-bulletin-2016/dnb340720.jsp#,geraadpleegd> op 2 september 2019.

- Dekker, F., Van der Veen, R., *Het midden weg? Technologische ontwikkelingen, globalisering, bedrijfsbeleid en kansen op de arbeidsmarkt*, Delft, 2017.

- Dijkhoff, K., *Liberalisme dat werkt voor mensen*, Den Haag, 2019.

- De Hond, M., ‘Den Haag is niet in staat tot een aanpak te komen die in het belang is van ons allen’, *ThePostOnline*, 30 december 2018, URL: <https://tpo.nl/2018/12/30/maurice-de-hond-den-haag-is-niet-in-staat-tot-een-aanpak-te-komen-die-in-het-belang-is-van-ons-allen/,geraadpleegd> op 4 augustus 2019.

- Kleijwegt, M., ‘Alsof wij er slonzig uitzien’, *De Groene Amsterdammer*, 5 juli 2017.

- Lukkassen, S., ‘De filosofische fundamenten van de participatiesamenleving’, in: *Liberaal Reveil*, maart 2014, pp. 61-63.

- Lukkassen, S., ‘Nederland zal in 2019 nóg verder uiteendrijven’, *ThePostOnline*, 6 januari 2019, URL: <https://tpo.nl/2019/01/06/sid-lukkassen-nederland-zal-in-2019-nog-verder-uiteendrijven/,geraadpleegd> op 4 augustus 2019.

- Lukkassen, S., ‘VVD-stemmers zitten niet op boerka-straatbeeld te wachten’, *ThePostOnline*, 19 augustus 2015a, URL: <https://politiek.tpo.nl/2015/08/19/aan-de-liberale-stemmer/,geraadpleegd> op 2 september 2019.

- Lukkassen, S., ‘Waarover men niet spreekt’, *Doorbraak.be*, 11 november 2015b, URL: <https://doorbraak.be/waarover-men-niet-spreekt/,geraadpleegd> op 4 augustus 2019.

- Lukkassen, S., *Kerkgangers en Zuilenbouwers*, 2018.

- Van den Noort, R., ‘PVV-stemmende ambtenaren, het grote taboe’, *OpinieZ*, 25 november 2016, URL: <https://opinieZ.com/2016/11/25/pvv-stemmende-ambtenaren-het-grote-taboe/,geraadpleegd> op 7 augustus 2019.

- De Waard, P., ‘Middenklasse dreigt te verdwijnen’, *De Volkskrant*, 20 juni 2015.

1. “Vooral voor het middensegment van de arbeidsmarkt dreigt als gevolg van nieuwe uitingen van technologische ontwikkeling ‘het spook van de overbodigheid’. Ook wordt er soms al gesproken van een zogenaamde ‘zandloper-economie’. Daarbij raken middelbaaropleiden hun werk kwijt: ‘the squeezed middle’” (Dekker en Van der Veen 2017, 11).

